

A DIDERGŐ MOLEKULA VILÁGHIÁNYA

JÓZSEF ATTILA HATÁSA PILINSZKY JÁNOSRA

1. **A** mikor két életmű hatástörténeti kapcsolatait vizsgáljuk, kidolgozott elméleti apparátus áll rendelkezésünkre az intertextualitástól kezdve a posztmodern hermeneutika hatástörténeti fogalmán és a recepcióesztétikán keresztül Harold Bloom „hatásiszony” koncepciójáig. Most, amikor József Attila életművének Pilinszkyre gyakorolt hatásáról szeretnék néhány gondolatot lejegyezni, mégis egy teoretikusan talán kevésbé megalapozott, de a két életműben jártas és a költői praxist maga is gyakorló értelmezőt idézek, Beney Zsuzsát, aki a következőképpen határozta meg a hatástörténeti összefüggések mibenlétét: „Az irodalmi hatás mind az irodalomtudománynak, mind a pszichológiának egyik legrejtélyesebb kérdése. Csakis annak a hatásnak befogadására vagyunk képesek, amelynek ősképe már bennünk él. Ebben az esetben az idegen költő művének formateremtő élménye, mint kristályosodási mag indítja meg a saját gondolatok, helyesebben a költői késztetések rögzülésének folyamatát.”¹ Az irodalmi hatás elemzése – s ez

BENEY ZSUZSA, „Én: kadettja valami másnak”. Pilinszky János és József Attila = B. Zs., *Az elérhetetlen jelentés*, Bp., Gondolat, 2010, 511.

HAFNER ZOLTÁN, *Pilinszky József Attila-élménye = Véges végtelen. Isten-élmény és Isten-hiány a XX. századi magyar költészetben*, szerk.

FINTA GÁBOR, SIPOS LAJOS, Bp., Akadémiai, 2006, 175–176.

a Beney-idézetből is látható – sokrétű értelmezői tevékenységet jelent, nemcsak az irodalmi művek szövegközi viszonyainak vizsgálatát foglalja magában, hanem ezeken túl a szövegszerű átvételeket, a költői, gondolkodói, világszemléletbeli hasonlóságokat és különbségeket is, de a magam részéről nem tartom irrelevánsnak azt a hagyományos filológiai megközelítést sem, amely azt kutatja, hogy a fiatalabb költő mikor, milyen körülmények között ismerkedett meg a rá hatást gyakorló, a saját majdan vagy éppen megalkotódó életművét időben megelőző, idősebb pályatárs műveivel, s ez esetben bizonyos dokumentálható pszichológiai mozzanatok beemelését is el tudom fogadni.

Hafner Zoltán Takács Vilmosnak, Pilinszky egykori piarista diáktársának visszaemlékezése alapján azt feltételezi, hogy József Attila műveivel csak az érettségi után, feltehetően 1941 első felét követően ismerkedett meg a fiatal költő, 1942-ben született versei viszont már egyértelműen mutatják József Attila költészetének hatását.² Nem meglepő ez a viszonylag késői találkozás, hiszen az *Óda*, az *Eszmélet*, a *Nagyon fáj* (és még sorolhatnám hosszan a magyar líra remekei közé tartozó darabokat) költője életében az irodalom peremére szorult, ha ismerték is nevét, költészete nem kapta meg a neki kijáró elismerést. Ezért kevésbé elképzelhető, hogy nevével a budapesti Piarista Gimnáziumban, annak önképzőkörében Pilinszky találkozhatott. 1937. december 3-i tragikus halála után nem sokkal azonban virágzó kultusz vette körül József Attila személyét és életművét. Hogy pontosan mit is

JÓZSEF ATTILA MŰVEIVEL CSAK AZ
ÉRETTSÉGI UTÁN, FELTEHETŐEN 1941 ELSŐ
FELÉT KÖVETŐEN ISMERKEDETT MEG
A FIATAL KÖLTŐ, 1942-BEN SZÜLETETT VERSEI
VISZONT MÁR EGYÉRTELMEŰEN MUTATJÁK
JÓZSEF ATTILA KÖLTÉSZETÉNEK HATÁSÁT

Mednyánszky László: Vonuló foglyok, olaj, szén, vászon, 80x100 cm
(Wikimedia, eredeti mű: Janus Pannonius Múzeum)

jelent ez, egyetlen példával is elég illusztrálni: az 1936 végén megjelent *Nagyon fáj* című, életében utolsó verseskötetéből alig néhány példány fogyott, az 1938-ban kiadott *Összes versei és válogatott írásai* azonban akkora könyvsiker volt, hogy rövid időn belül több ezer példányban újra kellett nyomni. Pilinszky tehát a József Attila körüli kultusz születése után nem sokkal talákozott az idősebb, s ekkor már több éve halott költőtársa életművével.

Ha viszonylag kései is ez a találkozás, hatása a fiatal költőre elementáris erejű volt. Hafner Zoltán megállapítása szerint „Pilinszky élete egyik legválságosabb periódusában találkozott József Attila költészetével: egy olyan pillanatban, amikor nemcsak személyes élete, hanem (valószínűleg ezzel összefüggésben) addigi költészete is folytathatatlanak tűnt.”³ A személyes lelki-egzisztenciális válság nyilvánvalóan könnyebbé tette a ráhangolódást a tragikus sorsú költő lírájára. Ennek a nyomai legerőteljesebben Pilinszky korai költészetében figyelhetők meg, a recepció tanúsága szerint József Attila kései költészete gyakorolt rá döntő hatást.⁴ Van

PILINSZKY SAJÁT VILÁGHÁBORÚS ÉLMÉNYEI, MAJD A KONCENTRÁCIÓS TÁBOROK BOTRÁNYA ÚJ KONTEXTUSBA HELYEZTÉK SZÁMÁRA JÓZSEF ATTILA KÖLTÉSZETÉT IS

azonban egy másik, lényeges élettrajzi mozzanata is ennek a hatástörténetnek, amelyet az *Apokrif* költője 1971-ben egy beszélgetésben a következőképpen fogalmazott meg: „Mint katona kerültem ki negyvennégy őszén Németországba. Itt egyrészt olyan méretű esszenciális ürességet és hazátlanságot kellett tapasztalnom, mintha József Attila skizofrén világhiánya objektívalódott volna egyetemes fokon.” Ennek a visszaemlékezésnek legalább három fontos tanulsága van. Az első, hogy Pilinszky saját világháborús élményei, majd a koncentrációs táborok botránya új kontextusba helyezték számára József Attila költészetét is, a háborús pusztításban, az ember kiszolgáltatottságának élményében mintha a *Reménytelenül* költőjének az a

3. Uo., 176.

4. SCHEIN Gábor, *József Attila kései költészetének hatása Pilinszky János korai lírájában* = S. G., *Poétikai kísérlet az Újhold költészetében*, Bp., Universitas, 1998, 163–177.

*ROKONSÁG FELTÉTELEZHETŐ
JÓZSEF ATTILA VILÁG ÉS
VALÓSÁG FOGALOMKETTŐSE
ÉS PILINSZKY VALÓSÁG-TÉNYEK
FOGALOMPÁRJA KÖZÖTT*

jóslata teljesedett volna be, amely a Semmivel szembeálló emberi egzisztencia létlehetőségeinek megsemmisülésére vonatkozott. Ennek a mindent átstrukturáló történelmi tapasztalatnak a nyoma megfigyelhető abban a két egymásra utaló, epigrammatikusan tömör kései versben is, amelyet Pilinszky József Attilának dedikált:

*Katonája a mindenségnek,
bakája a nyomoruságnak,
teszünk azzal valamit is,
hogy a füvek zöldellő erejébe
visszahelyezzük a halottat?*

(József Attila)

*Te: bakája a mindenségnek.
Én: kadettja valami másnak.
Odaadnám tiszti kesztyűmet
cserébe a bakaruhának.*

(Újra József Attila)

A katonai hierarchia szakkifejezései („katoná”, „baka”, „kadett”, „tiszti kesztyű”, „bakaruhá”) és az egyetemességet jelentő „mindenség”, valamint az egzisztenciális kiszolgáltatottságot jelző „nyomoruság” nemcsak a költő-elődhez való viszonyt szemléltetik, de őrzik a döntő életrajzi élménynek a nyomát is, amely a korábbi költői hatást felülírva átformálta Pilinszky József Attiláról alkotott képét. Ugyanez fejeződik ki abban a sokat idézett szembeállításban is, amelyben Pilinszky Ady korszerűtlenségével szemben József Attila költészetének érvényessége mellett érvel: „Ady ébresztett rá a költészet értelmére tizennégy éves koromban. Mégis tökéletesen megértem, miért hanyatlott napjainkban költészete iránti szeretetünk, lelkesedésünk. A koncentrációs

táborok világa, az egyetlen kis didergő molekulára redukált ember után mit kezdjünk Ady királyi pózaival? József Attila mérésadatai az emberről és a mindenségről kétségtelenül sokkalta pontosabbak, használhatóbbak számunkra.” (*Vallomás Adyról*)

A harmadik tanuláshoz akkor jutunk el, ha a Pilinszky József Attila-recepciójának egyik kulcsszavaként érthető „világhiány”-t emeljük ki. A fentebb idézett beszélgetést követően a 70-es évek elején Pilinszky több esszében és egy beszélgetésben is hivatkozik József Attila világhiány-fogalmára. A hivatkozás kontextusa minden esetben ugyanaz: a modern művészet, mindenekelett a színház jelenlévesztésének prognózisát támasztja alá a fogalommal, amely részben a költőelőd korai értekező prózájában, az *Ihlet és nemzetben*, részben Babits Mihály *Az istenek halnak, az ember él* című kötetéről írt „tárgyi kritikai tanulmányában” fordul elő. Ehelyütt nincs mód annak részletes kifejtésére, milyen viszonyba állítható a József Attila-i világhiány és a Pilinszky János-i jelenlévesztés, de ezen a ponton Pilinszky mintha félreértené József Attilát. A Babits-pamfletben az animista hitvilágból vett névvarázs nyelvészeti gondolata nem áll messze Pilinszky művészetontológiai fejtegetésétől, amely szerint

a műalkotásban ábrázolt világ megőrzi, vagy pontosabban kiteljesíti eredeti, a tények mögötti valóságban gyökerező lényegi identitását. Éppígy rokonság feltételezhető József Attila világ és valóság fogalomkettőse és Pilinszky valóság–tények fogalompárja között is, noha ő ezzel kapcsolatban előszeretettel Rilkére hivatkozik. Lényeges különbségek is vannak azonban a két fogalom között. József Attila a világhiányt a műalkotás keletkezésének fázisában az ihlethez köti, és – szemben a kifejezésben rejlő negatív konnotációkkal – pozitív fogalomként használja. Pilinszky számára viszont a jelenlévesztés a modern művészet befogadásában realizálódó kritikus tapasztalat, amellyel szemben a valódi remekművek (Cézanne, van Gogh festményei, Dosztojevszkij regényei, Wilson színháza) „a pusztá egzisztenciából a beteljesülő realitásba, világunk nihiltől föllazult parcelláiról a megtestesülés bizonyosságába” kalauzolnak (*Egy lírikus naplójából*). József Attila világhiánya tehát az alkotó–műalkotás viszonylatában fogalmazódik meg, amellyel egyébként Pilinszky szintén többször foglalkozott, azonban más fogalomrendszerben, más hasonlatokat (birkózó, vad-vadász, diszkoszvetés) használva.

Szintén Hafnernek egy fontos megfigyelése, hogy Pilinszky 1947 után egészen a 60-as évek

◀◀ Pilinszky János
1969-ben (Fortepan/
Hunyady József)

▲ Részlet az *Eszmélet*
című kiállításból (József Attila Emlékhely,
fotó: Czibbal Gyula)

◀ Janet Brooks-Gerloff: „Nacht am Stadtrand” / „Külvárosi éj”, olaj, vászon, 90x70 cm, 2004 (Friedrich MÜNCH et al., *Ohne anzuklopfen. Bilder von Janet Brooks Gerloff zu Gedichten von Attila József*, Berlin, Nicolai, 2005, 74.)

▶ Vaszary János: *Katonák hóban*, olaj, vászon, 100x121 cm (Wikimedia, eredeti mű: Magyar Nemzeti Galéria)

elejéig nem hivatkozik írásaiban József Attilára, noha költészetének hatása például az *Apokrif*ben is kimutatható.⁵ Hogy mik voltak ennek a pontos okai, nehéz kideríteni, de talán nem véletlen, hogy Pilinszky akkor hallgat költőelődjéről, amikor a „proletárköltő” a hivatalos kommunista kánon költőtársának tagjaként kerül be a magyar irodalmi Pantheonba, és akkor kezd el újra beszélni róla, amikor a hivatalos kultúrpolitikai kánonnal szemben alternatív József Attila-kultuszok kibontakozására nyílik lehetőség. 1962 decemberében közölt írásában Adyval szembeállítva József Attilának a tragikus sorsát, életében való meg-nem-értettségét helyezi a középpontba, és megállapítja: „Sorsa a legkülönbekével rokon: Hölderlinével, Kafkával, Jézuséval” (*József Attila emlékkönyvébe*). Kijelentése, mindenekelőtt a Jézus életével vont párhuzam, egyaránt provokatívan hathatott a hithű kommunisták és a hívő keresztények számára, előbbieknél a hivatalos, vallásellenes politikai ideológia miatt, utóbbiak számára pedig az evangélium profanizációja okán. A következő év első, Új Emberben megjelent írásában Pilinszky pontosítani volt kénytelen kijelentését: „Vallásos hitem rendjében persze Jézus tökéletesen mást jelent, mint ez az áldozati költő. Más jelent, de mégis valami rokoníthatót. Az »imitatio Christi«, úgy érzem, *egyetemes* fogalom, s nemcsak vallásos, de morális, sőt esztétikai elv is. József Attila kommunista volt ugyan, de hiszem, sőt tudom, hogy a Hegyi beszéd erkölcsi és esztétikai szépsége, ereje mérhetetlenül közel állt szívéhez” (*Az új év elébe*). Bár néhány számára Pilinszky kijelentése botrányosnak tűnhetett, valójában a krisztusi párhuzam a József Attila-kultuszhoz abba a vonulatába ágyazódik, amely a tragikus sorsú költő életrajzát

passiótörténetként beszéli el.⁶ Másrészt pedig az „imitatio Christi” ebben a tág, de mindenekelőtt esztétikai értelemben jellemzi Pilinszkynek a költőelődjéhez való viszonyát is, amely a József Attilának dedikált versekben is kifejeződik.⁷

Sok minden elválasztja József Attila és Pilinszky János költészetét, lét-, világ- és művészeteszemléletét, ami azonban szorosán összekapcsolja a két életművet, az a „semmi megélésének”, a modern ember metafizikai szorongásának alapélménye.⁸ A sokféle költői tendenciát magában rejtő József Attila-életmű az 1945 után kibontakozó irodalomban egymástól egészen eltérő poétikákra, költői irányokra is döntő hatást gyakorolt. Nemcsak Pilinszky számára jelentett meghatározó lökést lírája, de ugyancsak motiválta a Nagy László és Juhász Ferenc által képviselt irányt, majd később Petri György költészetének és más kortársaknak az indulását is.

5. HAFNER, i. m., 178.

6. TVERDOTA György, *A komor föltámadás titka. A József Attila-kultusz születése*, [Bp.], Pannonica, 1998, 118–129.

7. VÖ. SCHEIN, i. m., 177.

8. BENEY, *Csillaghálóban*, i. m., 401.